

КАТЕГОРІЯ “ГІДНІСТЬ” В ЕТИЦІ АРІСТОТЕЛЯ

У статті аналізується розуміння гідності людини в етиці Арістотеля. Гідність визначається Арістотелем як виняткова властивість вільної, розумної та самодостатньої особистості. Особистість полягає у формуванні гідності людини як родового, духовно-морального та соціального феномену. Стверджується, що підставою гідності людини, за Арістотелем, є свобода, розум, доброочесність і здатність діяти принципово.

Ключові слова: гідність, свобода, закон, міра, людина.

Відома праця видатного старогрецького класичного філософа IV ст. до н. е. Арістотеля Стагирита “Нікомахова етика” й сьогодні залишається для нас актуальною щодо розуміння поняття “гідність”. Мислитель присвятив її своєму синові, керуючись усвідомленням необхідності виховання й культувиці значущих особистісних якостей і чеснот. Людині, за Арістотелем, слід нестримно прагнути чеснот і жити ними. Вони потребують плекання й постійної роботи над собою на основі правильного уявлення й розуміння належного щодо дотримання гідного буття [2].

До морально-філософських здобутків класика античності зверталися у своїх дослідженнях з етики Т.Г.Аболіна [1], Р.Г.Апресян, А.А.Гусейнов [3], В.А.Малахов [5] та ін. Разом із тим у світлі духовних запитів людини нашого часу суттєвою залишається потреба в теоретичному узагальненні арістотелівського розуміння категорії “гідність”.

Аналізуючи положення етики Арістотеля, неможливо не згадати в цьому контексті “пайдейю” – систему освіти й виховання, що отримала широке визнання за античності. “Пайдея” включала правила, норми, цінності, культурні настанови, що зумовлюють набуття індивідом певного ряду людських якостей і чеснот, значущих для життя давньогрецького полісу. Ця система виховання спиралася на такі фундаментальні принципи формування гідного громадянина, як доброочесність, освіченість, культуру [4, с.258–259]. Тому “пайдей” в Стародавній Греції надавалося важливе, принципове значення. Арістотель з позицій етичного раціоналізму визнає, що чесноти гідної людини виховуються, що вони пов’язані з освітою й залежать від знання справжніх цінностей. Водночас він припускає, що прагнення до такого роду блага може свідчити про наявність у людини відповідної природної схильності, тобто джерела цього блага в самій природі людини. Загалом Арістотель переконаний, що формування людської особистості в сукупності її чеснот сприяє розвитку розумної здатності міркувати, плеєє естетичні смаки, дозволяє набути відчуття міри й справедливості як у справах полісних, так і приватних [2, с.57–58]. Гідність у нього постає як “свого роду прикраса чеснот, оскільки надає їм величі й не існує поза ними”. Тому, стверджує філософ, неможливо бути істинно гідним, не досягнувши моральної досконалості [2, с.131]. “Пайдея”, як модель виховання, мала б сприяти відтворенню зразків, моделей мислення й поведінки, того соціокультурного коду, що є важливим і необхідним для сталого функціонування античного полісу, збереження його традицій.

Філософський аналіз “Нікомахової етики” Арістотеля засвідчує, що гідність так чи інакше пов’язується із належним вихованням у дусі моральності, доброочесного способу буття, із набуттям значущих чеснот.

Критерієм гідності, за Арістотелем, є те, що людина розуміє під поняттям блага й блаженства, до чого вона прагне та який спосіб життя веде [2, с.57–58]. Іншими словами, людина завжди прагне того, що відповідає її гідності. Філософ виокремлює три основні способи буття людини у світі: по-перше, гедоністичний, орієнтований на насолоди та шляхи їх досягнення, що, за Арістотелем, є виявом тваринного в людській природі. На переконання мислителя, “неосвічений натовп убачає благо і блаженство у насолодах”, і таких людей, що віддають перевагу тваринному способу існування біль-

шість, “тим самим вони засвідчують рабський характер свого мислення”, тобто свою ницість, оскільки зовнішні блага ніколи не повинні бути самодостатніми цілями, а лише засобами для досягнення вищих цілей. Другим способом буття, на який указує Арістотель, є політичний (державний), а третій – спогляdalnyj (пасивний). Люди гідні, освічені й діяльні, завжди розуміють під благом і блаженством честь і гідність, оскільки це і є кінцевою метою політичного життя [2, с.58]. Людина сутнісно потребує честі й гідності, щоб, перш за все, переконати само себе у своїх позитивних якостях, у тому, що її поважають, визнають цінність її існування у світі. Проте, на думку Арістотеля, честь має й певну особливість: вона більш залежна від тих, хто її виявляє, ніж від того, кому її виявляють [2, с.58]. Честі потребують високоповажні люди. Честь як об'єктивний бік гідності (*he axia*) – “найвеличніше із зовнішніх благ” [2, с.130]. Суб'єктивний бік гідності натомість постає як внутрішньо властиве людині благо, а тому не може бути відчуженим. У даному випадку підхід Арістотеля до аналізу гідності є аналогічним до того, який він застосував у своїх розмислах про щастя людини.

За Арістотелем, почуття власної гідності безпосередньо пов'язане із щастям, яке він називає головною й самодостатньою метою життя. Окреслюючи під час визначення щастя суб'єктивній об'єктивній, внутрішній зовнішній чинники його формування, Арістотель, за аналогією, аналізує зміст категорії “гідність”. Гідність людини, як внутрішнє благо, пов'язана з діяльністю душі й розумними вчинками. На цій підставі стає можливим припущення, що зміст цього поняття доволі ємний і широкий. По-перше, гідність постає як стан душі, тобто це не є зовнішньо дана людині якість. Гідність, первинно, суголосна діяльності душі, наявному духовно-моральному світові людини. За відсутності в душі цієї відповідності вести розмову про гідність було б неможливо. По-друге, вона виявляє себе в гідній поведінці, розумних судженнях і правильних учинках. А це – зовнішній її вияв, що засвідчує на рівні явища про гідність людини. Якщо цей підхід прийняти й надалі послідовно розвивати, доречно поставити питання, чим є гідність – результатом виховання, навчання, вправляння або дарунком небес, Божим даром чи, можливо, це взагалі випадкове явище? Чи може гідність існувати лише в потенції, а потім проявитися тією чи іншою мірою інтенсивності, чи вона з очевидністю присутня у всіх діях?

Гідність – це якість, пов'язана з надійністю й відповідальністю людини. Вона актуалізується впродовж усього людського життя й вимагає кожного разу свого підтвердження, здійснення.

Відповідаючи на питання походження такої якості, як гідність, слід заперечити можливість її випадковості. Із визнання випадковості гідності логічно випливає висновок про її епізодичність, відсутність її постійних причин і зasad, про те, що вона не є необхідним рівнем становлення людини, а лише її спорадичною, мінливою властивістю, що не має вирішального впливу на життя. До того ж, визнання випадковості гідності тісно прив'язувало б гідність до матеріальних благ, якими іноді доля обдаровує людину. Без відповідних чеснот, моральної досконалості, навіть за сприятливих умов і вдалого збігу обставин (знатне походження, влада, багатство), гідність неможлива. На думку Арістотеля, нелегко пристойно перенести всі подарунки долі тому, хто не має якостей величної, гідної людини, оскільки такого роду блага часом швидко псують нестійку в духовно-моральному плані особистість [2, с.132].

За Арістотелем, гідність треба постійно здобувати, підтверджувати, тобто це та якість, яку шукають, якої прагнуть, але яка завжди співвідноситься із добrochesністю. Досягти гідного життя можуть лише добrochesні люди, тобто ті, що спромоглись актуалізувати природну схильність до вищого блага. “Усе, чим ми володіємо від природи, ми отримуємо первинно як можливість, а потім втілюємо в дійсності”, – підкresлював Арістотель [2, с.78]. Маючи в собі джерело гідності, прагнучи її, людина своїми розу-

мовими та морально-вольовими зусиллями, відповідальними вчинками утверджує свою гідність у реальному світі. Діючи гідно, ми стаємо гідними. Умовами повноцінного втілення гідності є не обмеженість та дріб'язковість, а вся повнота буття [2, с.129].

Гідна людина є щасливою, оскільки як у її вчинках, так і в думках усе узгоджується з принципом доброчесності [2, с.71]. Доброчесні вчинки “дають насолоду самі по собі”, тому, висновує Арістотель, не може бути гідною та людина, що “не радіє прекрасним вчинкам” [2, с.67]. Будучи частиною доброчесності в цілому, гідність дає людині щастя від усвідомлення володіння нею та від діяльного її втілення. Із цього випливає, що серед розмаїття життєвих проявів гідна людина обирає лише той, що пов’язаний із відповідною поведінкою й самоздійсненням. Тобто можна стверджувати, що гідність є важливим, а часом і визначальним життєвим регулятивом. Людина, сповнена почуття власної гідності, доляє всі перепони й труднощі долі, намагається з усіх сил діяти завжди відповідно до ідеалу. У гідному ставленні до життєвих випробувань та нещасть виявляється моральна краса людини [2, с.71].

Якщо гідність спробувати окреслити в контексті розв’язання проблеми сенсу життя, стає цікавим зауваження Арістотеля, що призначення людини виконується саме завдяки розсудливості й доброчесності, оскільки “доброчесність є основою визначення шляхетної мети, а розсудливість – правильних засобів для її досягнення” [2, с.187].

Отже, логічно можна припустити, що гідність є результатом доброчесного життя, “винагородою, що присуджується за доброчесність” [2, с.131], епіфеноменом засвоєння знань та життєвого досвіду. Відповідно до цього, Й.Хейзинга зауважував, що Арістотель розуміє гідність не як мету й основу доброчесності, а як її природну міру. Люди прагнуть гідності, щоб переконатися у своїй власній цінності та доброчесності [6, с.80]. Для Й.Хейзінга важливим є те, що поняття доброчесності, чеснот, честі, гідності, слави, шляхетності походження перебувають усередині кола змагань і гри. Гомерівське скерування на те, що слід “завжди бути кращим і переважати інших” повною мірою окреслює цей ідеал.

Аналізуючи феномен гідності людини, слід також звернутися й до арістотелівського розуміння душі. На думку філософа, існує дві частини душі: одна з яких не володіє судженням – логосом, а друга – володіє. Для характеристики гідності важливою є частина душі, що володіє здатністю судження, оскільки без неї розумний учинок був би неможливим [2, с.172–173].

Згідно з Арістотелем, є три сили душі, важливі для належного вчинку й для істини, три неодмінні супутниці гідного життя: почуття, прагнення та розум. З усієї трійці душевних сил найменшу роль для гідності відіграють почуття. Натомість душевні прагнення, схильність душі до дій є необхідними для формування почуття власної гідності, для прийняття рішень, під час здійснення свідомого морального вибору. Гідність – це благо, яке ми обираємо свідомо. Свідомий вибір – це прагнення, за якого приймаються рішення. Для того, щоб прагнення було правильним, воно повинно співвідноситись із судженням, яке, у свою чергу, неодмінно має бути істинним [2, с.173]. Таким чином, гідність людини здебільшого залежить від моральних зasad, принципів, які обираються нами свідомо й відображаються у відповідних інтенційно зумовлених учинках. Моральність учинків є головним принципом життя людини [2, с.64, 71]. У міркуваннях Арістотеля чітко простежується етика-раціоналістичний підхід, оскільки джерелом, основою й рушійною силою вчинку є свідомий вибір. Здійснення свідомого вибору неможливе поза дією розуму, думки, поза дією усвідомлених моральнісних зasad і перевонань особистості. Свідомий вибір – це інтенційно діючий розум або осмислене прагнення, тобто прагнення, спричинене й скероване думкою. Наголошуючи на важливості думки, розуму, Арістотель виявляє їхню спільну мету – істину. Гідність не здатна актуалізуватись поза істиною, істинним станом речей. Її кристалізація прямо про-

порційно залежить від повноти істини [2, с.174]. На думку Арістотеля, осягнення істини душею стає можливим завдяки п'ятьом речам, а саме: мистецтву, науці, розсудливості, мудрості та розуму [2, с. 175]. Мистецтво має справу з творчістю, що бере свій початок у самій людині, а не в природній необхідності. Наука пов'язана з доказом. Розсудливість особливо важлива як складова основи гідності й виявляється в здатності приймати правильні рішення відповідно до принципу блага. Розсудливість пов'язана з людськими діями, вона скерована на вчинки, а вчинок пов'язаний з окремими обставинами. Розсудливість у людини формується з досвідом. Особливістю як мистецтва, так і розсудливості є те, що вони мають справу з тим, що може бути, а може й не бути [2, с.176–177]. Мудра людина не тільки знає наслідки дії своїх принципів, але й володіє істинним знанням цих принципів. Мудрість – наука про те, що є найбільш цінним і значущим у житті людей. Це здатність осягати розумом речі, найбільш цінні за своєю природою [2, с.179].

Отже, гідність передбачає свідомий вибір, певний осмислений акт. Це вміння, пов'язане з розумом, підкоренням пристрастей. Таким чином, гідність постає як характеристика розсудливої, мужньої людини. Разом із тим аристотелівський підхід дає можливість припустити й те, що гідність – це взагалі все те, що пов'язане із доброочесністю, усе відповідне їй. У жодній людській дії не закладена така основа, як у діях, що відповідають чеснотам. Саме такі дії є “більш стійкі, цінні, ніж інші заняття” [2, с.71].

Важливою характеристикою гідності, за Арістотелем, постає міра у всьому, тобто та середина, якою повинна керуватися людина, з якою повинен погоджуватися кожен момент її життя: “Гідна людина – це та, що вважає себе гідною великого, будучи відповідною цьому... Та, яка вважає себе гідною великого, проте цього не варта, є просто пихатою... Приниженою є та людина, яка вважає себе гідною меншого, ніж варта насправді; велики її чесноти чи малі, вона все одно вважає себе ще менш гідною... Велична людина – крайня, з точки зору величі, й серединна, з точки зору належного, оскільки її властиво цінувати себе гідно, а ті, інші, відхиляються в бік надлишку або нестачі” [2, с.130]. Міркуючи із приводу взаємозв'язку гідності й міри, Арістотель переджає, що будь-яка чеснота як виникає, так і зникає. Нестача або надлишок нищать чесноти [2, с.80]. Тому й гідність, перш за все, виявляє себе в помірності та поміркованості, у дотриманні міри розумної, постає як певний серединний стан [2, с.142]. Міра дозволяє уникнути багатьох крайнощів, що неодмінно призводять до втрати цілісності, гармонії, духовної сили, провокують настання хаосу як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях.

Відповідно до цієї логіки, бути гідним – означає віднайти, визначити середину (*mesotes*) у кожному окремому випадку, а це – справа важка, оскільки треба ще знати, як це здійснити. Слід зробити пошук середини метою, відійти від крайнощів, від того, що різко протистоїть середині. Виявляючи в собі крайнощі, необхідно схилити себе в протилежний бік, щоб наблизитися до середини. Утрата міри, відхід від середини не можуть залишитись не поміченими. Як уже вище зауважувалося, через відхилення в бік недоліку й слабодухості маємо приниженну людину, а в бік надлишку – зверхню й пихату. Тому важливо, “до якої межі” визначений цей інтервал міри, подолання якої веде людину від середини до крайнощів, до втрати гідності. Обирати середину важливо ще й тому, що вона визначає адекватність суджень (міркувань) [2, с.80]. Проте аристотелівське розуміння дотримання середини, як основи гідності, не може мати сили аксіоми. Життя передбачає таке розмаїття ситуацій, коли саме “крайній”, і ні в якому разі не “серединний”, учинок може бути сумісним із поняттям “гідність” (негідник завдає кривди людині – крайній учинок – це піти на конфлікт із негідником і захистити скривджену людину, так звана “серединна” поведінка в цьому випадку стане виявом слабодухості, яку людина з почуттям власної гідності потім сама собі не зможе пробачити).

Завжди треба мати на увазі доречність (місце) і своєчасність (час) вчинку. Важливість зауважень Арістотеля полягає в тому, що, на його думку, чесноти виникають, зростають і гинуть завдяки одному й тому ж, і через одне й те ж – через дії. Дія є критерієм добродетелі і, зокрема, гідності. Мислитель підкреслює важливість правильної дії, уподібнюючи її влучному пострілу. Він наголошує, що чинити правильно, а отже, гідно, можна тільки в один спосіб. Людина з гідністю завжди чинить відповідально, згідно з власною волею. Вона свідомо обирає, що приймати й чого уникати, тобто свідомо обирає належне й самовіддано керується своїм вибором. Гідна людина на засадах розуму приймає рішення про те, що залежить від неї і що може здійснитися в її вчинках.

Гідність виявляє себе також і як певна безпристрастність. Вона засвідчує моральну досконалість людини. Це наскрізна універсальна якість, що пронизує всі вчинки й відносини. Разом із тим важливо зрозуміти, що гідність – це свідомо обрана організація душі, пов’язана з мірою й обумовлена розумним судженням.

Таким чином, балансуючи між уявленнями про гідність як природний дар і як сформовану якість особистості, виплекану певною системою виховання й обраним типом поведінки, стверджуючи, що людина сама робить свідомий вибір і сама визначає свої вчинки, Арістотель тим самим розуміє гідність як якість, похідну від самої людини, а не просто як природний дар, яким наділені лише обрані. Гідність – це те, що породжене людиною й залежить від неї самої. Гідність – це якість душі, до якої в ній повинна бути схильність; у ній має бути душевна потреба. Ця якість залежить від людини, яка сама вирішує, як її чинити в певній ситуації.

Людина може бути гідною великому, таку людину Арістотель називає найвеличнішою, а може бути гідною малому, тоді вона є розсудливою [2, с.130]. На думку мислителя, те, що є душою людини, її духовно-моральним світом, принципами й переконаннями, виявляється з очевидністю, так само, як і за ходою визначається, чи здорована людина, чи ні.

Тому в морально-психологічний портрет людини, що сповнена почуття власної гідності, Арістотель уводить такі характеристики: задоволення від наданих їй пошан буде помірним, немовби вона отримувала належне. Такій людині буде байдуже до шанування, виявленого їй випадковими людьми з дріб’язкових приводів. Так само вона поставиться й до безчестя, оскільки воно не може її торкнутися [2, с.131]. Гідна людина завжди велична й добродетельна. Її не личить ні тікати від ситуації, ні чинити противно. У вирішальний момент, “в ім’я великого”, вона, не зважаючи на небезпеку, здатна пожертвувати своїм життям, оскільки “негідно за будь-яку ціну залишатися живою” [2, с.133]. Гідна людина володіє моральною досконалістю й у ставленні до багатства, й у ставленні до влади; до будь-якого успіху чи невдачі вона буде ставитися помірковано, не буде надміру тішитися від успіху чи страждати від невдачі [2, с.132]. З вищими за соціальним статусом вона тримається гідно й ніколи не принижується до плаzuвання перед ними. Для такої людини низько й неприйнятно вивищувати себе над убогими чи виявляти свою силу на немічних [2, с.133]. Ознакою величної, гідної людини є самодостатність, тобто ніколи й нічого не потребувати, але разом із тим активно робити людям добро, допомагати всім нужденним. Проте сама вона соромиться й уникає допомоги від інших у своїх справах. Велична людина ніколи не квапиться, але вона діяльна у великих і славних справах. Ненависть її і дружба обов’язково мають бути явними, оскільки зачайтися властиво лише поведінці боязливої та слабкодухої людини. Висловлюється її діє велична людина відкрито. Вона вільно промовляє, завжди каже правду та з презирством, зневагою ставиться до боягузів. Величній людині не властиві марнота й марнославство. Вона ніколи не женеться за зовнішнім і примарним. Великі справи знаходять її самі. Вона не здатна пристосувати своє життя до іншої людини, за винятком друга. Її нелегко здивувати [2, с.133]. Вона не злопам’ятна, її не властиво

комусь щось пригадувати, а спричинене їй зло вона радше просто проігнорує. Вона не пліткує про людей і не прагне ні до самовихваляння, ні до вихваляння чи засудження інших. Вона зле не відгукується навіть про ворогів. Менш за все така людина схильна скиглити й просити допомоги. У русі й у мовленні вона буде неквапливою, не буде поспішати, тому що знає собі ціну, знає про велике [2, с.134]. Вона буде поводити себе так, ніби “сама собі закон” [2, с.142].

Аристотель є автором багатьох оригінальних думок евристичного характеру, що збагатили скарбницю світової культури: “Три речі ми обираємо й трьох намагаємось уникати. Перші три – це прекрасне, корисне й те, що дає насолоду, і протилежні цьому – ганебне, шкідливе й те, що несе страждання” [2, с.82]. Філософ зауважує: “Яка сутність людини, такі її слова і вчинки, так вона й живе” [2, с.140]. Варто наголосити, що всі вищевизначені засади гідності людини розглядаються мислителем переважно стосовно вільнонароджених. Для позначення іншої категорії людей він уживає поняття “людиноногі”, а іноді “худоба”, маючи на увазі рабів або недорозвинутих людей, калік. Скотський, рабський, покірний для нього мають синонімічний характер. До того ж Аристотель стоїть на тому, що люди нерівні й за суспільним впливом, і за здібностями тощо [2, с.142]. Кількісна рівність викликає в нього несприйняття й незадоволення.

Завершуючи аналіз етичних уявлень Аристотеля, підкреслимо, що гідність, на його думку, залежить і визначається не одним певним фактором, її визначають родові якості, засади душі, розумні судження, правильні доброочесні вчинки та істинна цінність людини, співвідносна з її соціальним статусом. У збірному морально-психологічному портреті людини, що володіє гідністю, Аристотель виокремлює такі риси, як розум, помірність, доброочесність, моральна досконалість, сильна воля, величність і законослухняність. Особливо відзначається свобода й незалежність у мові та мовленні, судженнях та діях, у дружбі та здійсненні життевого вибору. І знову ж таки, підкреслимо, що, за Аристотелем, людина з почуттям власної гідності не здатна пристосовуватись, не схильна просити допомоги, завжди самодостатня, цілісна, вільна, немов “сама собі закон”.

1. Аболина Т. Г. Исторические судьбы нравственности: философский анализ нравственной культуры / Т. Г. Аболина. – К. : Лыбидь, 1992. – 196 с.
2. Аристотель. Никомахова этика / Аристотель // Сочинения : в 4 т. / Аристотель ; пер. с древнегреч.; общ. ред. А. И. Довавтура. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – 830 с.
3. Гусейнов А. А. Этика : учебник / А. А. Гусейнов, Р. Г. Апресян. – М. : Гардарика, 2000. – 472 с.
4. Йегер В. Пайдея : Воспитание античного грека / В. Йегер ; пер. с нем. М. Н. Ботвинника. – М. : “Греко-латинский кабинет” Ю. А. Шичалина, 1997. – Т. 2. – 334 с.
5. Малахов В. А. Етика : курс лекций / В. А. Малахов. – 3-те вид. – К. : Либідь, 2001. – 384 с.
6. Хейзинга Й. Homo ludens : В тени завтрашнего дня / Й. Хейзинга. – М. : Прогресс, 1992. – 349 с.

The article deals with the properties of the notion of human dignity in Aristotle's ethics. Aristotle refers to dignity as the exclusive property of a free, clever and self-sufficient personality. The article reveals the multiplicity of factors in the development of dignity as a generic, spiritual-moral and social phenomenon. We claim that human dignity, according to Aristotle, is based on personal liberty, intelligence, virtue and ability to adhere to one's principles.

Key words: dignity, liberty, law, measure, human being.